

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ
“ҲИСОБ ВА АУДИТ” ФАКУЛЬТЕТИ**

КУРС ИШИ

Мавзу: Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудити

Бажарди: ҲБА-62 Файзиев Х..

ТОШКЕНТ 2017

Режа

Кириш

- 1. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг мазмуни, моҳияти ва таснифланиши**
- 2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитини режалаштириш**
- 3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитини ўтказиш тартиби**
- 4. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитида аудиторлик далил тўплаш амалларини қўллашни такомиллаштириш**

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ривожлантириш, уларнинг молиявий ҳолатини янада яхшилаш бугунги куннинг долзарб масалалари қаторига киради. Модернизациялаш жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирларини олдини олиш, иқтисодиётни тадрижий ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, маҳсулот таннархини пасайтириш, кооперация алоқаларини кенгайтириш, мамлакатимиз ишлаб чиқарувчилари маҳсулотларига ички талабни рағбатлантириш ҳисобига хўжалик юритувчи субъектларнинг оладиган фойдаси ошиши таъминланади.

Иқтисодиётнинг ҳозирги шароитида корхоналарнинг фаолиятида асосий кўрсаткич улар фаолиятининг молиявий натижаси - фойда ҳисобланади. Фойда миқдорининг ошиб бориши иқтисодий субъектнинг молиявий барқарорлигини ошириш, рентабеллик кўрсаткичларининг яхшиланишига олиб келади.

Дарҳақиқат, юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Ўтган йили солиқ юки 20,5 фоиздан 20 фоизга, даромад солиғи ставкаси эса 9 фоиздан 8 фоизга камайтирилган бўлса-да, давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,2 фоиз профицит билан бажарилди”¹.

Дарҳақиқат, корхона ихтиёрида қоладиган маблағнинг кўпайиши, уларда дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг камайишига хизмат қилади.

Бугунги кунда мамлакат иқтисодий ривожланишига салбий таъсир қилаётган ва ўз ечимини кутиб турган муаммолардан бири бу дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммосидир.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари корхоналар фаолиятининг доимий йўлдоши ҳисобланади. Аммо, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг меъёридан ошиб кетиши ва тўлов муддатининг ўтиб кетиши корхоналарнинг молиявий ҳолатининг ёмонлашувига, ишлаб чиқариш жараёнида узилишларнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин. Булар нафақат корхоналар фаолиятида салбий оқибатларга олиб келиши билан бир қаторда, бюджетга даромад тушишини камайтиради ва мамлакат макроиқтисодий барқарорлигига ҳам салбий таъсир этади. Шу сабабли ҳам дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммоси давлат аҳамиятидаги масала сифатида доимо давлат назорати остида бўлади. Айниқса, бунда муддати ўтган қарзларга катта эътибор берилади. Муддати ўтган қарзлар суммаси ўсишининг олдини олиш ва уларни камайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш бугунги кунда ҳар бир корхона ва ташкилот раҳбарияти олдидаги масалалардан биридир.

¹ Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. – Т.: “Халқ сўзи” газетаси. 2015 йил 17 январь.

1. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг мазмуни, моҳияти ва таснифланиши

Мажбурият ҳуқуқи номли Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисм III бўлимида мажбуриятларга қуйидагича таъриф берилган:

Мажбурият – фуқаролик ҳуқуқий муносабати бўлиб, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол – мулкни топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳаказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Фирма ва компаниялар бозорда фаолият кўрсатишининг зарур шартларидан бири бу ҳисоб-китоб ва молия интизомига қатъий риоя қилишдир. Товарлар ва хизматлар бўйича барча ҳисоб-китоблар ҳар икки томон тасдиқлаган шартномага мувофиқ белгиланган муддатларда бажарилиши керак. Мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилмаслиги корхоналарда ишлаб чиқаришда узилишларга олиб келади, тўловларни амалга оширмаслик занжирига ҳамда дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг кўпайишига, уларнинг молиявий аҳволи ёмонлашувига олиб келади.

Мажбуриятлар - ҳисобот даврида ёки ундан олдинги даврларда юзага келган, уни сўндириш (тартибга солиш) иқтисодий нафни камайтиришга ёки реал активларни камайтиришга олиб келиши ҳақидаги ишонч мавжуд бўлган кредиторлик қарзи ёки бошқа хил қарзлардир.

Мажбуриятлар корхоналар томонидан турли хил битимлар амалга оширилиши натижасида юзага келади ва товарлар, тақдим этилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун кейинги тўловларга юридик асос бўлиб хизмат қилади.

“Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот” деб номланган 01-сон БҲМСга кўра активлар, хизматлар ва ишлар харид қилинишининг таннархи ёки қиймати мажбуриятларни баҳолаш негизи бўлиб хизмат қилади.

Мажбуриятлар қисқа муддатли (жорий) ва узоқ муддатли бўлиши мумкин. Жорий мажбуриятлар - кредитор талабига кўра бир йил давомида тўланиши керак бўлган мажбуриятлардир. Узоқ муддатли мажбуриятларга тўлаш муддати бир йилдан ошадиган мажбуриятлар киради.

Бухгалтерия ҳисобида «дебитор» атамаси муайян корхонадан қарздор бўлган жисмоний ёки юридик шахсга айтилади. «Кредитор» атамаси муайян корхонани қарздор қилган жисмоний ёки юридик шахсга айтилади. Яъни бошқа корхоналарнинг бу корхона олдида ҳисоб-китоблар бўйича мажбуриятлари бўлади. Бунда корхона томонидан тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар кредиторлик мажбуриятлари, олиниши лозим бўлган мажбуриятлар эса дебиторлик мажбуриятлар ҳисобланади. Икки томонлама шартнома мажбуриятларда бир корхона ҳам дебитор, ҳам кредитор бўлиши мумкин. Масалан, товар етказиб бериш шартномаси бўйича товарлар етказиб

берилган бўлса-ю, уларнинг пули тўланмаган бўлса, маҳсулот етказиб берувчига бу сумма дебиторлик қарзи деб кўрсатилади ва у дебитор, яъни харидорларга маълум суммадаги товарларни қарзга берган деб ҳисобланади. Шу корхонанинг ўзи мазкур товарларни сотиб олган корхоналар учун кредитор бўлади. Харидор сотиб олинган товар бўйича мана шу қарз суммасини батамом тўлаб бўлгунича кредитор қарзи деб кўрсатади.

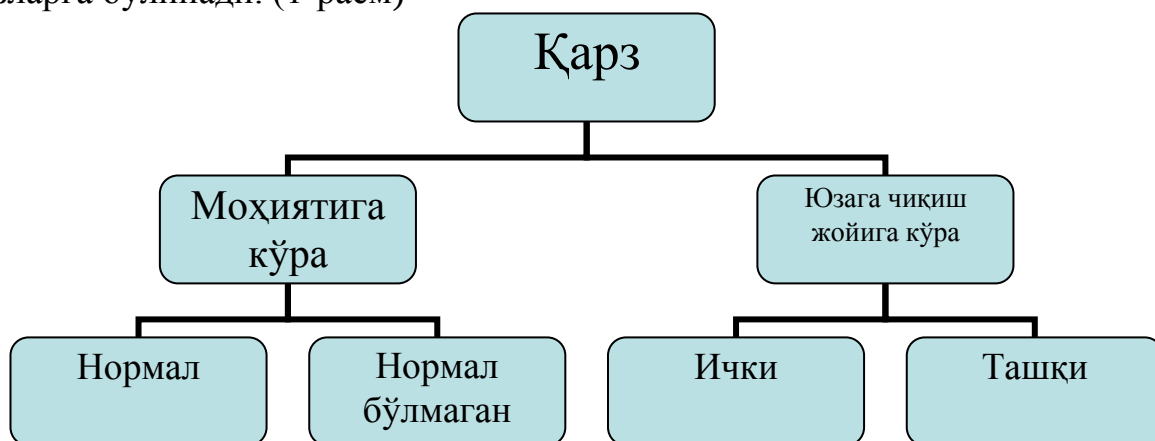
Дебиторлик қарзи- корхонанинг айланмасидан чиқиб қолган ва бошқа жисмоний ва юридик шахсларда турган маблағларидир. Корхонанинг ўз маблағлари ёки бошқа корхоналарнинг маблағлари бу қарзларни қоплаш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Кредиторлик қарзи- бошқа жисмоний ва юридик шахслардан вақтинча жалб этилган маблағлардир. Улардан шу корхонанинг айланмасида вақтинча фойдаланилади. Уларни тўлаш муддати келганида бу маблағлар айланма маблағлар суммасидан олиб берилиши керак.

Дебиторлик қарзи- маблағларни айланмадан иммобилизациялаш, кредиторлик қарзи- бошқа жисмоний ва юридик шахсларнинг маблағларини ишлаб чиқаришга вақтинча жалб этишдир.

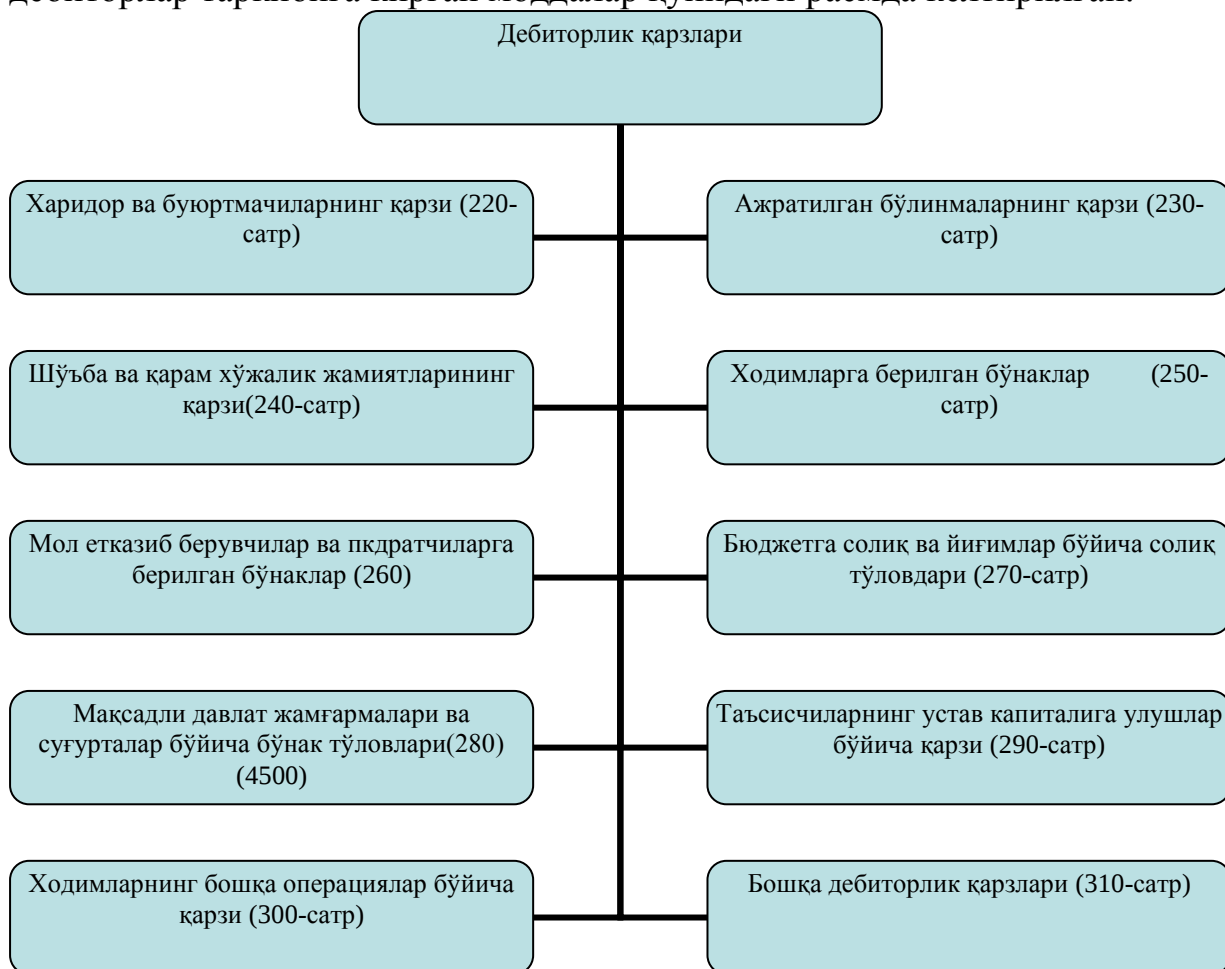
Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бевосита корхона билан қарши томон ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларда келиб чиқадиган мажбуриятлардир. Бу мажбуриятлар корхона билан мол етказиб берувчилар ёки харидорлар ўртасидаги муносабатларда, корхона билан банк ташкилотлар ўртасида, корхона билан солиқ органлари ўртасидаги, корхона билан ижтимоий таъминот бўлимлари ва турли жамоат ташкилотлари, шунингдек, ходимлар, мулк эгалари, акционерлар ва инвесторлар билан бўладиган муносабатларда юзага келади. Уларнинг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб китобларда вақтнинг ўзгарувчанлигидир. Яъни бугун ортилган маҳсулот ҳам пули тўлангунга қадар дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар қаторига киритилади. Бунда даромад ва харажатларнинг юзага чиқиши билан улар бўйича ҳисоб китобларнинг амалга ошиши орасида фарқланиш келиб чиқади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ўз моҳиятига кўра нормал ва нормал бўлмаган қарзларга, юзага чиқиш жойига кўра эса ички ва ташқи қарзларга бўлинади. (1-расм)

1-расм. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг моҳияти ва юзага чиқиш жойига кўра турлари².

2002 йил 27-декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансига кўра дебиторлар таркибига кирган моддалар қуйидаги расмда келтирилган.

2-расм. Дебиторлик қарзларининг таркиби³.

Нормал жараён туфайли келиб чиқадиган қарзга қуйидагилар киради: маҳсулот етказиб берувчиларга шартнома асосида бериладиган бўнаклар(газ, электр энергияси, автотранспорт ва алоқа хизматари, материаллар харид қилиш каби), шунингдек, тўловларнинг товарлар билан қайтарилмаган қисми, ҳисобот бериш шарти билан пул олган (берилган бўнаклар бўйича) шахсларнинг белгиланган ҳисобот топшириш муддатлари доирасидаги қарзлари.

Нормал бўлмаган дебиторлик қарзлари: камомадлар, талон-тарожлар ва ўғирликлар бўйича қарзларни, товарлар (ёки хизматлар) миқдори ёки сифати белгиланган ассортиментга мос келмаслиги туфайли билдирилган ҳамда жавоб берувчилар тан олган ёки ҳакамлар қарор қилган қарзлардир.

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

³ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

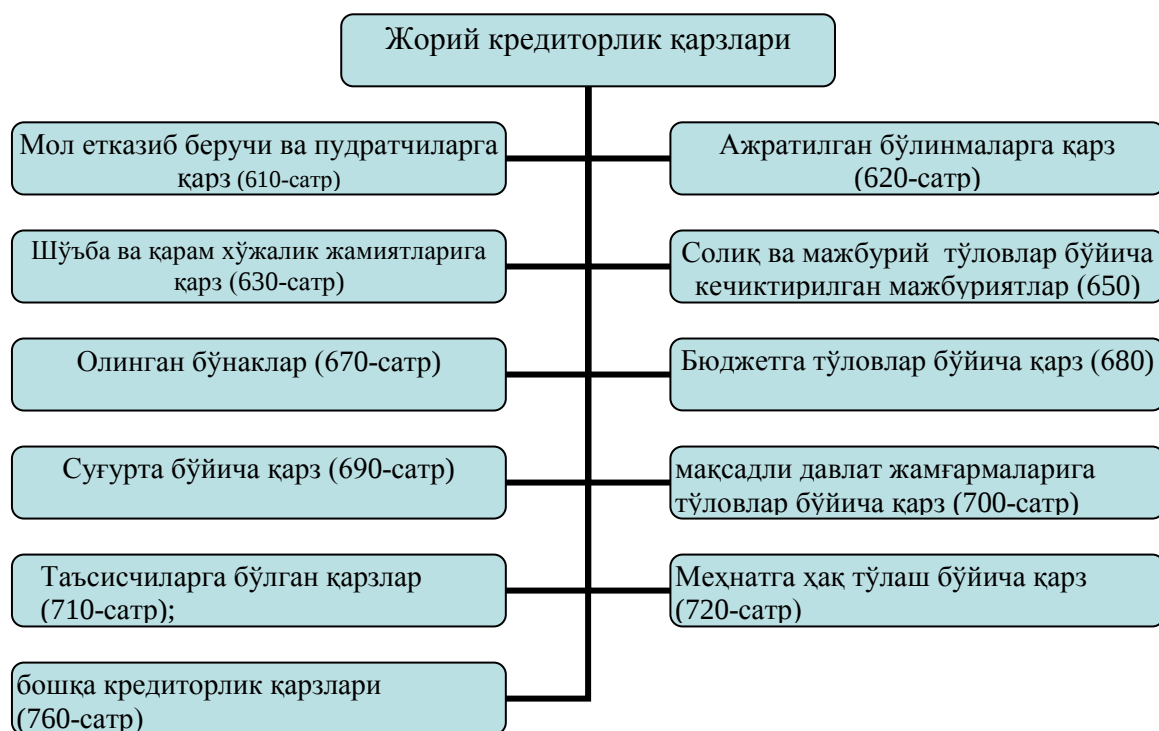
2002 йил 27-декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансига кўра жорий кредиторлар таркибига кирган моддалар 2-расмда келтирилган.

Хўжалик фаолияти жараёнида тугалланмаган ҳисоб-китоблар бўйича нормал кредиторлик қарзлари қонуний тарзда вужудга келади. Булар қуйидагилардан иборат:

- счётлар бўйича белгиланган ҳақ тўлаш муддатлари доирасида маҳсулотлар етказиб берувчилар олдидаги қарздорлик;
- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ишчи ва хизматчилар олдидаги ҳамда ижтимоий суғуртага ажратмалари бўйича касаба уюшмалари ва бошқа ташкилотлар олдидаги қарздорлик;
- моддий бойликларнинг ҳақини тўлаш муддати ҳали келмаганлиги муносабати билан пайдо бўлган қарздорлик;
- солиқлар бўйича давлат олдидаги қарздорлик ва бошқалар.

Кредиторлик қарзи молиявий интизом ва белгиланган ҳисоб-китоб тартиби бузилиши муносабати билан ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, муддатида тўланмаган тўлов ҳужжатлари бўйича ва амалга оширилмаган маҳсулот етказиб беришлар бўйича товар етказиб берувчиларга қарзлар; олинган моддий бойликлар қиймати тўланган счётлар суммасидан ортиқ бўлганида вужудга келадиган маҳсулот етказиб берувчиларга қарзлар ва ҳоказо.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганиш дебиторлик қарзи қоида тариқасида, пул ва моддий маблағлар амалда чиқиб кетиши ҳисобига пайдо бўлишини, уларнинг камайиши эса пул ва моддий маблағлар қайтиб келиши ёки қайта баҳоланиши натижаси бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Кредиторлик қарзи ташқаридан маблағлар келиши ҳамда хўжалик фаолияти жараёнида қарз пайдо бўлиб, унинг ёзилиши натижасида вужудга келади. Масалан, бюджетга қарзлар солиқлар ҳисобланиши натижасида, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар иш ҳақи ҳисоблаш билан юзага чиқади ва ҳоказо.

3-расм. Жорий кредиторлик қарзлари таркиби⁴.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганиш дебиторлик қарзи қоида тариқасида, пул ва моддий маблағлар амалда чиқиб кетиши ҳисобига пайдо бўлишини, уларнинг камайиши эса пул ва моддий маблағлар қайтиб келиши ёки қайта баҳоланиши натижаси бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Кредиторлик қарзи ташқаридан маблағлар келиши ҳамда хўжалик фаолияти жараёнида қарз пайдо бўлиб, унинг ёзилиши натижасида вужудга келади. Масалан, бюджетга қарзлар солиқлар ҳисобланиши натижасида, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар иш ҳақи ҳисоблаш билан юзага чиқади ва ҳоказо. Бу қарзлар шу корхонада ҳосил қилинган қўшимча қиймат эвазига ёки унинг қайта ҳисобланиши ҳисобига вужудга келади. Кредиторлик қарзининг ушбу гуруҳи бўйича қарз хўжалик фаолияти жараёнида ёзилганида пайдо бўлади, қарзлар олинган даромадлар ҳисобига тўланади. Корхона раҳбарлари қарзни ёзиш давринининг қисқаришига ва у корхона даромадлари ҳисобидан тўланишига эришишлари керак.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, дебиторлик қарзи бу корхонанинг бошқа корхоналардан олиши керак бўлган қарзи бўлса, кредиторлик қарзи бошқа қарзларга тўлаши керак бўлган қарзларидир. Бу қарзлар ўз навбатида нормал ва нормал бўлмаган қарзларга бўлинади. Нормал қарзлар бу корхона фаолияти учун зарур бўлган қарзлар ҳисобланса, нормал бўлмаган қарзлар корхона фаолияти учун тўсқинлик қилувчи қарзлардир. Муддати ўтган қарзлар ҳам нормал бўлмаган қарзлар туркумига киради. Шу сабабли ҳам бу турдаги қарзларни камайитиришга катта эътибор берилиши шарт.

⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитини режалаштириш

Иқтисодийни модернизация қилиш шароитида кредиторлик қарзлари аудитига булган муносабатларни юқорида имкон даражасида зикр этиб ўтдик, эндиги режамизда мазкур кредиторлик қарзлари аудитининг амалиёти борасидаги жараёни жараёни ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

Кредиторлик қарзлари аудитини самарали ўтказиш учун энг аввало аудитор ўз стратегиясини яъни режасини пухта ва тўлиқ қилиб тузиши керак. Зеро, пухта тузилган режа аудитни самарали бўлиши гаровидир.

Кредиторлик қарзлари аудитини режасини тузилиши ва шакли умумиаудит меъзонларидан келиб чиқади, ваҳоланки кредиторлик қарзлари аудитининг ҳам умумиаудит жараёнининг муҳим бир бўлагидир, шу боис қарз муносабатлари аудитини режалаштириш борасида сўз юритишдан олдин аудиторлик фаолиятини режалаштиришнинг мақсади, вазифлари, босқичлари ва асосий тамойилларига тўхталиб ўтсак. Аудитдаги турли текширишларнинг режаси шу тамойиллар босқичлар ва мақсадларга таянади бошқача қилиб айтганда булардан дастак сифатида фойдаланади.

Ҳар қандай фаолият, хусусан аудиторлик фаолияти ҳам самарали бўлиши учун даставвал, унинг пухта ва аниқ режаси ёки дастурини тузиш лозим. Уларнинг мазмуни қўйилган мақсад ва уни бажариш учун белгиланган аниқ вазифалардан келиб чиқади. Аудитнинг мақсадлари хусусан қуйидагилардан иборат: бухгалтерия ҳисобининг ҳолатини экспертиза йўли билан баҳолаш, йиллик молиявий ҳисобот маълумотларининг ҳаққонийлигини текшириш ва тасдиқлаш валюта муомалаларини аудит қилиш, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар эмиссияси проспектининг маълумотларини тасдиқлаш, корхонанинг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш, иқтисодий ва молиявий ҳуқуқ соҳасидаги янги қонунчилик ҳужжатлари бўйича аниқ маслаҳат (консультация) ўтказиш ва ҳоказо.

Аудитни режалаштириш чоғида аудиторлик ташкилоти томонидан қўлланиладиган меъёрлар №3 «Аудитни режалаштириш» номли аудиторлик фаолиятининг миллий стандарти (АФМС) билан белгиланади. Юқорида таъкидланганидек, аудит режасини пухта тузмасдан сифатли аудиторлик текшируви ўтказиш мумкин эмас. Шу боисдан ушбу стандартга батафсилроқ тўхталиб ўтамиз. Амалда, аудитни режалаштириш жараёни аудиторлик ташкилоти билан хўжалик юритувчи субъект ўртасида шартнома тузилгунга қадар бошланади. Бу ҳолат кўп ҳолларда, агар мижоз билан шартнома тузилмаса, аудитни режалаштириш билан боғлиқ харажатлар қайси манбалар ҳисобидан маблағ билан таъминланиши тўғрисидаги саволни юзага келтиради. Кейинчалик шартнома тузилган ҳолда аудитни дастлабки режалаштиришга доир ишлар қиймати ўтказиладиган аудиторлик хизматининг умумий қийматига қўшилади, акс ҳолда у аудиторлик ташкилотининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилиши лозим. Режалаштириш аудиторлик текширувини бошлангич босқичи бўлиб, аудиторлар режа тузулгунга қадар бевосита текширув жараёнини

бошламасликлари лозим. Стандартга мувофиқ аудитни режалаштириш куйидаги босқичларга бўлинади:

- а) аудитни дастлабки режалаштириш;
- б) аудитнинг умумий режасини тайёрлаш ва тузиш;
- в) аудит дастурини тайёрлаш ва тузиш.

Ушбу стандарт ҳар қандай корхонани аудиторлик текширувидан ўтказишда ҳам аудит режасини, ҳам аудит дастурини тузишни талаб этади

Бироқ, бизнинг фикримизча, унчалик катта бўлмаган хўжалик муомалалари кам содир бўладиган, бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш (иш, хизмат бажариш) билан шугулланувчи микрофирмаларда аудит ўтказганида, бундай кенг қамровли режа тузиш мақсадга мувофиқ эмас. Режалаштириш аудиторлик гуруҳи раҳбари томонидан аудит ўтказишнинг умумий тамойиллари каби, хусусий тамойилларига ҳам мувофиқ амалга оширилиши лозим. Улар:

Аудиторлик текшируви узоқ вақт давом этганида, аудитор мижознинг молия - хўжалик фаолиятидаги ва қонунчиликдаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда режа ва дастурга зарур тузатишлар киритиши мумкин.

4-расм. Аудитни режалаштиришнинг хусусий тамойиллари⁵.

Аудитнинг умумий режаси: мижоз фаолияти билан танишиш, дастлабки режалаштириш, текшириладиган хўжалик юритувчи субъектнинг ички назорат тизимини баҳолаш, танлаш ҳажми ва жиддийлик даражасини аниқлаш, аудит дастурини тайёрлаш, аудитни бевосита ўтказиш жараёни (дастурни бажариш), бажарилган ишлар натижаларини таҳлил қилиш, барча оралик ва умумий ҳужжатларни тайёрлаш, текширув натижаларини мижозга тақдим этиш ва ҳоказоларни ўз ичига олган ҳолда аудит ўтказишнинг барча босқичларини ақс эттириши лозим.

Стандартда кўрсатилишича, аудитор умумий режада аудит ўтказиш муддатлари ва аудит ўтказиш графигини тузишни, аудиторлик ҳисоботи (хўжалик юритувчи субъект раҳбариятига ёзма ахборот) ва аудиторлик хулосаси тузишни назарда тутиши лозим. Режалаштириш чоғида аудитор куйидагиларни ҳисобга олиши зарур:

- келгуси даврдаги вақт сарфи ҳисоб-китоби (такрорий аудит

⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

ўтказиш ҳолларида) ва ҳақиқий меҳнат харажатлари;

- муҳимлик даражаси;
- аудиторлик гуруҳини тузиш, аудит ўтказишга жалб қили-надиган аудиторлар сони ва малакаси;
- аудиторларни, уларнинг малакавий даражалари ва лавозимларига мувофиқ аудит ўтказиладиган муайян участкаларга тақсимлаш;
- аудиторлик гуруҳининг барча аъзоларига йўл - йўриқ кўр-сатиш, уларни мижознинг молия-хўжалик фаолияти билан таништириш ;
- аудиторлик гуруҳи раҳбарининг режа бажарилиши ва ёрдамчи аудиторлар ишлари сифати устидан назорат ўрнатиши.

1-жадвал

Корхонада аудиторлик текшируви ўтказиш дастури⁶

Текшириладиган ташкилот
Аудит даври киши-соатлар миқдори
Аудиторлик гуруҳининг раҳбари
Аудиторлик гуруҳининг таркиби
Режалаштирилган аудиторлик rischi
Режалаштирилган муҳимлик даражаси

“Дўстлик” ОАЖ
60 киши соат
Ашуров Т.
Ашуров Т., Эргашев А.
5%
4%

№	Режалаштирилган ишлар тури	Ўтказиш даври	Бажарувчи	Эслатма
1.	Харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларни текшириш	03.02.2014-08.02.2014	Ашуров Т.	
2.	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларилари билан ҳисоб-китобларни текшириш	03.02.2014-04.02.2014	Эргашев А.	
3.	Ходимларга берилган аванслар бўйича ҳисоб-китобларни текшириш	04.02.2014-04.02.2014	Ашуров Т.	
4.	Мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китобларни текшириш	05.02.2014-05.02.2014	Эргашев А.	
5.	Бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича ҳисоб-китобларни текшириш	05.02.2014-05.02.2014	Ашуров Т.	
6.	Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурта бўйича ҳисоб-китобларни текшириш	06.02.2014-06.02.2014	Эргашев А.	
7.	Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича ҳисоб-китобларни текшириш	07.02.2014-07.02.2014	Ашуров Т.	
8.	Турли дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китобларни текшириш	08.02.2014-08.02.2014	Эргашев А.	

Аудиторлик ташкилоти номидан
аудиторлик хулосасини имзолаш ҳуқуқига эга раҳбар
Аудиторлик гуруҳининг раҳбари

Ашуров Т.
Эргашев А.

⁶ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

№3-«Аудитни режалаштириш» номли АФМС, №14-«Аудиторлик танлаш», №9-«Муҳимлик ва аудиторлик rischi», №6-«Аудитни хужжатлаштириш» ва аудиторлик текширувини амалга оширишни тартибга соладиган бошқа стандартлар билан ўзаро чамбарчас боғлиқ. Шундай қилиб, бошқа стандартлардаги талабларни ўрганмасдан ва изчил бажармасдан, ушбу стандарт талабларини бажариш мумкин эмас.

Аудиторлик ташкилотларининг иш фаолиятини умумий режалаштириш икки босқичга бўлинади. Биринчи босқичда текшириладиган корхона ўрганилиб, баён қилинади ва ўтқа-зиладиган текширувнинг асосий ўлчамлари аниқланади, иккинчи босқичда эса текширув стратегияси ишлаб чиқилади ва барча олдинда турган ишларнинг батафсил баёни тузилади.

Аудитнинг умумий режасини тайёрлаш ва тузиш жараёнида аудитор корхонадан олинadиган маълумотларни текширмайди, лекин унинг режа тузишга оид ишлари хужжатлаштирилиши лозим. Шунинг учун режалаштиришнинг биринчи босқичида аудитор текширадиган корхона бўйича қуйидаги маълумотларни тайёрлаши лозим: корхона фаолиятининг баёни; бухгалтерия ҳисобининг шакли ва ташкилий тузилишининг баёни, бошқарув тизимининг баёни, текширилаётган корхона молиявий ҳисобининг қисқача таҳлили.

Аудиторлик текширувини режалаштираётганда моддийлик (муҳимлилик)ни белгилаш лозим. Моддийлик - аҳамиятсиз ҳисобланган, яъни фойдаланувчиларни хато фикрда бўлишига йўл қўймайдиган, молиявий ҳисобварақларда қайд этилиши мумкин бўлган нотўғри сумманинг энг кўп микдоридир.

Моддийликни баҳолаш аудиторнинг тажрибаси ва малакасига боғлиқдир ва корхона фаолиятининг ҳажми ва хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда унинг ўзи томонидан ҳар бир мижоз учун белгиланади. Шунинг учун турли аудиторлар ва аудиторлик фирмалар ушбу муаммога мутлақо бошқача ёндошадилар.

Дедуктив ёндошиш - молиявий ҳисоботнинг умумий моддийлиги аниқланишини тахмин қилади ва ундан кейин, ҳар бир ҳисобварақ бўйича иш ҳажмини аниқлаш учун, ҳисоботнинг алоҳида моддалари бўйича берилган баҳо тақсимланиб чиқилади. Дедуктив ёндошишни қўллаш йўли билан алоҳида бандлар бўйича моддийликни баҳолаш суммаси, молиявий натижалар ҳисоботи, баланс ёки пул маблағларининг оқимлари учун йўл қўйилиши мумкин бўлган микдордан юқорироқ бўлиши ҳолатини бартараф этиш имконини беради.

Аудиторлик таваккалчилиги - бу аудиторлик текширувининг, мижознинг ички назорат тизимининг самарасизлиги, аудиторлар томонидан мижоз хатоларини аниқлай олмаслиги таваккалчилигини баҳолашдир.

Аудиторлик таваккалчилигини баҳолашда асосан икки усулдан фойдаланилади:

1) баҳолаш (индуктив):

2) микдорий.

Аудиторлик фирмалар томонидан ҳозирги пайтда кенг қўлланиладиган баҳолаш (индуктив) усулида, аудиторлар ўз тажрибаси ва миқдори билишлигидан келиб чиқиб, умуман ҳисобот ёки операцияларнинг алоҳида гуруҳлари асосларида аудиторлик таваккалчилигини юқори, эҳтимолий ва кам эҳтимолий деб белгилайдилар ва ушбу баҳодан аудиторлик фаолиятини режалаштиришда фойдаланадилар.

Миқдорий усул аудиторлик таваккалчилигининг кўп сонли моделларини миқдорий ҳисоблашни фарз қилади. Булар ичидан энг оддийси:

$$A_T = C_T \times H_T \times M_T,$$

бунда:

A_T - аудиторлик текшируви ўтказилгандан кейин молиявий ҳисоботда аниқланмай қолган моддий хатоларни мавжуд бўлишлигини қабул қилиш тахмини тўғрисида аудиторнинг фикрини акс этувчи аудиторлик текшируви самарасизлиги таваккалчилиги (аудиторлик таваккалчилиги);

C_T - компания хусусиятлари билан боғлиқ бўлган таваккалчилик (соф таваккалчилик), яъни: ички назорат тизими самарадорлигини кўриб чиқишдан олдин, ҳисоботда белгиланган миқдордан юқори бўлган хатолар мавжуд бўлишлиги тахмини;

H_T - миқдорнинг ички (ички хўжалик) назорат тизими билан боғлиқ бўлган таваккалчилик;

M_T - тестлар ўтказиш муолажалари самарасизлиги билан боғлиқ бўлган таваккалчилик (муолажа таваккалчилиги) - тестлар ўтказиш жараёнида, аудитор учун қабул қилиниши мумкин бўлган миқдордан юқори хатоларни аниқланмай қоллиниши тахмини.

№3-«Аудитни режалаштириш» номли АФМС, №14-«Аудиторлик танлаш», №9-«Муҳимлик ва аудиторлик rischi», №6-«Аудитни хужжатлаштириш» ва аудиторлик текширувини амалга оширишни тартибга соладиган бошқа стандартлар билан ўзаро ҳамбарчас боғлиқ. Шундай қилиб, бошқа стандартлардаги талабларни ўрганмасдан ва изчил бажармасдан, ушбу стандарт талабларини бажариш мумкин эмас.⁷

Шу ўринда қуйидаги бир жадвални келтириб ўтсак, бунда аудит жараёнининг босқичлари акс этирилган бўлиб улардаги амаллар яққол кўзга ташланиб туради.

Аудит дастури борасидаги барча маълумотлар умум аудит яъни хўжалик субъектини барча жаҳҳасини текширишда қўлланилади шунингдек дебмтор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар аудитининг дастурини тузиш ҳам шу дастаклар асносида шакллантирилади, қуйида бунга гувоҳ бўлишимиз мумкин.

⁷ Тўлаҳўжаева М.М., . Жўраев Т.И. ва. Гулямова Ф.Г. АУДИТ Т-2004

Аудитнинг дастури аудит режасининг ривожланиши ҳисобланиб текширувнинг ҳар бир аник; бўлими учун керакли бўлган аудиторлик муолажалар рўйхатидан иборатдир. Аудиторлик дастурлар қуйидаги икки турда бўлади:

1) корхона ички назорат тизими тўғрисида маълумот тўплаш учун муолажалардан таркиб топган назорат тестлари дастури;

2) бевосита ҳисобварақлардаги қолдиқлар тўғрисида маълумот тўплаш учун муолажалардан таркиб топган ҳисобварақлардаги қолдиқларни текшириш дастури.

Аудиторлик дастури қуйидаги омиллардан таркиб топган:

1) аудиторларнинг ишлаш жадвали.

Жадвал аудиторлик хулосасини тайёрлаш учун текширув даврида тўпланган материаллар ва бошқа ҳужжатларни тайёрлаш ва тақдим этиш чегараланган муддатларини белгилайди. Жадвални тузиш пайтида, фойда олишни таъминлаш мақсадида, олишга мўлжалланган ҳақнинг ҳисобга олган ҳолда ва унинг доирасида, текширувнинг алоҳида турлари ва бўлимларини текшириш учун сарфланадиган вақт масаласи ҳал этилади.

2) батафсил муолажалар.

Аудит дастури ёзма равишда тайёрланади. Дастурда аудиторлик текшируви режасини амалга ошириш учун керакли бўлган барча муолажалар ҳамда текширувнинг ҳар бир бўлими бўйича мавқсад ва вазифалар муфассал ёритилади.

3) аудит бўйича ишни назорат қилиш.

Дастурда текширувга юборилган аудиторлик гуруҳининг барча аъзолари улар зиммасига қўйилган талабларни билишлига назарда тутилади. У бир вақтнинг ўзида аудиторлик гуруҳдаги кичик аудиторлар ва ассистентлар топшириқларни қай даражада бажараётганлигини назорат қилувчи асосий ҳужжат ҳисобланади.

4) ходимлар дастурда аудиторлик текширувини ўтказиш учун керакли бўлган ходимлар сони, улар ишининг ҳажми ва мазмуни белгиланади.

Одатда аудитни асосий аудитор, аудитор ёрдамчиларя ва ассистентларидан иборат гуруҳ амалга оширади.⁸

Молиявий ҳисобот моддалари тўғрилигини тасдиқлаш мақсадида миқдорий хатолар ва камчиликларни текшириш учун операциялар тестлари ишлаб чиқилади.

Ушбу тестларни ўтказишда қуйидагилар аниқланади:

- операцияларни амалга ошириш учун тегишли рухсатномамавжудлиги;

- журналлар ва таҳлилий ҳисоб дафтарларида ўтказмалар тўғри келтирилганлиги ва натижалар тўғри жамланганлиги;

- Бош китобга маълумот тўғри кўчирилганлиги

⁸ Тўлаҳўжаева М.М., Жўраев Т.И., Гулямова Ф.Г. Аудит. –Т.: Меҳнат, 2004. 44-бет

Турли кредиторлар билан ҳисоб-китобларни текширишда қуйидагиларни аниқлаш лозим:

- кредитга сотилган товарлар бўйича ҳисоб-китоблар тўғрилиги, шартномалар мавжудлиги, харидорлар топшириқнома мажбуриятларининг тақдим этиш муддатлари, кредитни қоплаш тартиби ва бошқалар. Кредитга сотилган товарлар бўйича ҳисоб-китоблар ҳолати 4700-сонли "Ходимнинг бошқа операциялар бўйича қарзи ҳисоби ҳисобварағи" ҳисобварақлар гуруҳи бўйича, шунингдек: 4710-сонли "Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимнинг қарзи ҳисобварақ кўрсаткичлари асосида ўрганилади. Энг муҳим харидорларнинг муддати ўтган қарзлари бўйича ҳисоб-китоблар ўрганиб чиқилади ва муддати ўтган қарзлар пайдо бўлиши сабаблари аниқланади. Уларнинг асосийларидан бири кредит бериш қоидаларига риоя қилмаслик ҳисобланади;

- ижро варақалари бўйича бошқа корхоналар ёки жисмоний шахслар фойдасига суммалар тўғри ва асосли ушлаб қолинганлиги шунингдек, ушлаб қолинган суммалар олувчиларга ўз вақтидан ўтказилганлиги;

- корхона ихтиёридаги хонадонларда истиқомат қилувчилар ва ётоқхоналарда, меҳмонхоналарда яшовчи шахслар билан корхона ҳисобидаги хонадонлардан фойдаланганлиги учун ҳисоб-китоблар тўғри ҳисобланганлиги;

Аудиторлик текшируви вақтида хонадонларда ва ётоқхоналарга истиқомат қилувчилар билан ҳисоб-китоблар кўрсаткичларини касса ҳисоботлари ва банк ҳужжатлари кўрсаткичлари билан муқобил текширувини ўтказиш қўлланилади. Маиший хизматлар бўйича тўловлар тўғри ва тулик ҳисобланганлиги ва ушбу суммалар касса ёки ҳисоб-китоб ҳисобварағига кирим қилинганлигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим, чунки, амалиётда амалдаги қонунчиликка мувофиқ ҳуқуқи бўлмаса ҳам, ходимларга бепул хонадонлардан фойдаланиш ва маиший хизматлар кўрсатиш, шунингдек хонадонларда ва ётоқхоналарда яшовчи шахслардан келиб тушган тўловлар тўлиқ ҳолда кирим қилинмаслик ҳоллари учрайди;

- меҳнат жамоасига берилган фоизсиз ссудалар тўлиқ ва тўғри ҳисобланганлиги. Ссудалар асосли равишда берилганлиги, ссудалар бериш учун ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилганлигини текшириш керак (суммадан ташқари, ссудани тўлов муддати ва қоплаш тартиби белгиланган бўлиши лозим). Амалиётда ссудалар атайлаб ўз вақтида қопланмаслиги ва даъво муддати тугаши билан корхона харажатларига ҳисобдан чиқариш ҳолатлари учрайди:

- хусусий уй-жой қурилиши учун берилган ссудалар тўлиқ ва тўғри ҳисобланганлиги. Аудит вақтида улар асосли равишда берилгани, миқдори, қоплаш муддатлари ва олинган сўммалар амалда қопланаётганлиги аниқланади;

- болаларни мактабдан олдинги муассасаларда бўлганликлари: учун ота-оналардан олинадиган тўловлар ўз вақтида ва тўлиқ ҳисобланганлиги ва олинishi. Аудит қилинаётган вақтнинг маълум бир

саналарида ушбу муассасаларда болалар мавжудлиги тўғрисидаги ёзувларни (болалар мактабдан олдинги муассасаларида бўлишлари тўғрисида табел) улар учун тўловлар ҳисоби (болаларнинг болалар мактабдан олдинги муассасаларда бўлганликлари учун ота-оналар билан ҳисоб-китоб бўйича қайдномалар) ва улар корхона кассасига тушганлиги (касса дафтари) солиштириб чиқилиши лозим;

- кредиторлар билан ҳисоб-китоблар бўйича бухгалтерия ўтказмалари тўғри тузилганлиги;

- 4700, 4800, 6900-сонли ҳисобварақлар гуруҳи бўйича таҳлилий тўғри юритилаётганлиги;

- маҳсулот етказиб бериш учун шартномалар, дастлабки ҳисоб-китоб тўлов ҳужжатларининг йўқлиги.

Аудиторлик текширувининг асосий босқичларини ўтказиш натижалари аудит ўтказишдан қўйилган мақсадга эришилганлик даражасини баҳолаган ҳолда аудиторнинг ишчи ҳужжатларида қайд қилиниши лозим. Аудит ўтказиш дастурининг «Кредитор қарзларни текшириш» бўлими бўйича ўтказилган аудит натижаларини баҳолашда қуйидаги аудиторлик амалларини таҳлил қилиш ва баҳолаш мақсадга мувофиқ:

Кейинги пул кримлари ва тегишли сўётлар қолдиқларидан тўланган тўловларга доир дастлабки ҳужжатларни текшириш. Аудиторлар одатда бухгалтерия баланси тузилгандан кейинги то аудит ўтказилган охириги кунга қадар амалга оширилган тўловларни ҳам текширади. Бу текширув натижалари ҳисоб маълумотларининг ишончилигини жорий мажбуриятларни балансда акс эттиришнинг тўлиқлиги ва ҳаққонийлиги нуқтаи назаридан баҳолашга имкон беради. Ушбу амалларни бажариш натижасида жорий мажбуриятлар тўлиқ ва ҳаққоний акс эттирилганлиги тўғрисида олинган далиллар, бухгалтерия ҳисоботи тузилганидан сўнг тўланган қарзларга нисбатан етарли даражада деб баҳолашни мумкин. Шундан сўнг аудитор тўлови тасдиқланган ва тасдиқланмаган қарзлар суммаларининг катта - кичиклигини баҳолайди;

- сўётларни бухгалтерия ҳисоботи тузилганидан сўнг тайёрланган моддий жавобгар шахслар ҳисоботлари билан, ҳисоб маълумотлари бўйича қолдиқлар билан солиштириш. Бухгалтерия ҳисоботи тузилган кундан олдин олинган барча сўётлар (етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар учун) жорий даврдаги ҳисобда ва шу давр учун тузилган ҳисоботда акс эттирилиши керак. Шунинг учун бухгалтерия баланси тузилган санадан сўнг тайёрланган материаллар ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботлар ва сўётлардаги саналар, мулклар ва мажбуриятларнинг балансда тўғри акс эттирилганлигини текшириш мақсадида таққосланиши мақсадга мувофиқ.

Мавжуд қолдиқларни сўёт-фактуралар маълумотлари, моддий жавобгар шахслар ҳисоботлари ва тўлов ҳужжатлари билан солиштириш. Агар дебитор ва кредитор қарзларнинг миқдори ҳўжалик юритувчи субъект молиявий аҳволи учун сезиларли даражада бўлса, аудиторлар ҳисобга

олишнинг тўғрилиги ва аниқлигини текшириши, шунингдек, ҳисоб маълумотлари бўйича мажбуриятларнинг ошириб кўрсатилмаганлигини аниқлашлари лозим.

Бу ҳолда дастлабки ҳужжатлар маълумотлари аналитик ҳисоб регистрлари (журналлар, оборот ёки сальдо ведомостлари) да акс эттирилган ахборотлар билан, олдин энг катта қолдиқларидан бошлаб (чунки улар бўйича ошириб кўрсатиш эҳтимоли кўпроқ) солиштирилади. Олинган маълумотлар бўйича ҳисоб ёзувларида (масалан, битта счётни ҳисоб регистрида икки марта акс эттириш ва шунга ўхшаш) мажбуриятлар (дебитор ва кредитор қарзлар) ошириб кўрсатилиш ҳолатларининг катта-кичиклигини баҳолаш зарур.

3. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитини ўтказиш тартиби

Хўжалик юритувчи субъектларни аудит қилиш жараёнида энг аввало аудит аудитор, текшириши учун керак бўладиган далилларга таяниб иш юритади, ушбу далиллар аудит жараёнида аудитор томонидан тўпланиб хулосага асос бўлиб ҳисобланади.

Кредиторлик қарзлари аудитида аудиторлик далилларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларига, шунингдек уларни олиш мақсадида бажариладиган амалларга нисбатан қўйиладиган талаблар № 50-«Аудиторлик далиллари» номли АФМСда белгиланган. Ушбу стандарт талабларини барча аудиторлик ташкилотлари аудиторлик текширувларини ўтказиш чоғида қўллаши мажбурийдир.

Аудитор молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлигини асослаши учун қуйидаги амалларни бажариш натижасида етарли аудиторлик далилларини тўплаши лозим:

5-расм. Молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлигини асослаш усуллари⁹.

Аудиторлик далилларни тўплаш учун зарур бўлган аудиторлик

⁹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

амаллари ва уларнинг ҳажми аудит дастурида кўрсатилади.

Аудиторлик далиллар – бу аудиторлик ташкилоти томонидан аудиторлик текширувлар вақтида тўпланган ва аудиторлик хулосасини асословчи ахборотдир.

Демак, аудиторлик далиллар аудиторлик текшируви жараёнида текширилаётган мижоз – корхона ва учинчи шахслардан олинган ахборотлар ҳамда уларни таҳлил қилиш натижалари бўлиб, молиявий ҳисоботнинг ишончилиги тўғриси-да аудиторлик хулосаси тузиш имконини беради.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитида далилларнинг етарлилиги уларнинг миқдори ва сифати билан белгиланади. У танлаш кўлами ва тўпламдаги муайян элементларнинг тавсифи билан боғлиқ. Ахборотларнинг самарадорлиги эса танлаш элементларининг репрезентативлиги (бош тўпламнинг ўрганилаётган белгилар бўйича хусусиятлари танлама тўпламда намоён бўлиши)га боғлиқ, яъни репрезентативлик қанча юқори бўлса, аудиторлик rischi шунча паст бўлади. Аудиторлик riskларини пасайтирувчи далилларнинг етарлилиги тўғрисида аудитор ички назорат тизимини баҳолаш ва аудиторлик riskининг ҳажмига асосланиб хулоса қилиши мумкин. Ички назорат тизими қанчалик ишончли ва аудиторлик riskи қанчалик паст бўлса, аудитордан шунчалик кам далил-исботлар тўплаш талаб этилади.¹⁰

Далилларнинг етарлилигини аниқлашда қуйидаги ҳолат-ларни ҳисобга олиш зарур: мустақил манбалар (учинчи шахслар)дан олинган далилларнинг мижоз-корхона ходимларидан олинган далилларга нисбатан ишончлироқ эканлиги; аудиторлик ташкилотининг мустақил текшируви ёки таҳлили натижасида олинган маълумотларнинг учинчи шахслардан олинган маълумотларга қараганда ишончлироқ эканлиги; ҳужжатлар ва ёзма кўрсатмалар шаклидаги аудиторлик далилларининг оғза-ки кўрсатмаларга қараганда ишончлироқ эканлиги. Ниҳоят, турли манбалардан олинган далиллардан фойдаланиш натижасида қилинган хулосаларни таққослаш имкониятларини ҳисобга олиш керак.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари маълумотларида хатолар ва ноаниқликлар тўғрисидаги далиллар мижоз корхона маъмуриятига аудиторлик хулосаси солиқ органига топширилмасдан олдин тақдим этилган бўлса, у ҳолда бухгалтерияда ҳисоботларга зарур тузатишларни киритиш имкони бўлади. Агар ҳисобот солиқ органига топширилганидан сўнг аудит ўтказилса, тузатиш киритиш имкони йўқ, лекин жорий даврда аниқланган хато камчиликларни ўз вақтида тузатиш мумкин.

Аудиторлик текширувларининг асоси аудиторлик далилларини топишдан иборат. У маълумотларни тўплаш, молиявий ҳисоботнинг ишончилиги (ёки ишончсизлиги)ни, молия-хўжалик муомалаларининг бухгалтерия ҳисобини юритишга оид белгиланган қоидалар ва низомларга мувофиқлиги-ни ва шу билан бирга аудиторлик хулосаси тузиш учун

¹⁰ Тўлаҳўжаева М.М., . Жўраев Т.И. ва. Гулямова Ф.Г. АУДИТ Т-2004

аудиторнинг шахсий фикрини шакллантириш мақсадида уларни умумлаштириш ва баҳолашни назарда тутди.

Самарали аудит стратегиясини ишлаб чиқиш мақсадида аудит таваккалчилигини белгилаш ва харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар аудитининг дастурини тайёрлаш учун аудитор ушбу ҳисоб бўлимига нисбатан ички назорат тизими мавжудлигини текшириши ва ушбу тизимни сифат нуқтаи назаридан баҳоланиши лозим. Бунинг учун аудитор харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоб опреацияларига нисбатан мавжуд ички назорат тизими билан танишади. Бу мақсадда аудитор 2-жадвалдаги каби саволноманинг 3, 4 ва 5 устунларини тўлдиради.

2-жадвал

Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар, бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизими ҳолатини текширишга оид тестлар¹¹

Т. р.	Савол мазмуни ёки ўрганилаётган объект	Жавоб мазмуни (текширув натижаси)	Бел-ги	Аудиторнинг хулосалари ва қарорлари
1	2	3	4	5
А. Ички назорат				
1.	Шартномалар бўйича маҳсулотлар нархлари ва сотиш муддатлари асосланганми?	Режали калькуляциялар тузилиб борилади	Нз	Нazorat қониқарли
2.	Таннархдан паст бўлган сотув нархлари қўлланиладими?	Маҳсулотнинг айрим турлари бўйича	Н ₂	Солиққа тортиш тўғрилигини текшириш керак
3.	Рўйхатга олинмаган счет-фактура ва юк хатларни аниқлаш учун кетма-кет рақамлаш назорат қилинадими?	Қайд этилган ҳужжатлар кетма-кет рақамланади	Нз	Нazorat қониқарли
4.	Харидорларга жўнатилган маҳсулотлар счет-фактуралардаги кўрсаткичлар билан солиштириладими?	Ҳар ойда солиштирилади	Нз	Нazorat қониқарли
5.	Микдорлар ва суммани ҳисоблашда, нархлар ва устама нархларни қўллашда товар-транспорт ҳужжатлари текшириладими?	Танлаб олиб текшириш амалга оширилади	Н ₂	Хатоликка йўл қўйиш эҳтимоли бор
6.	Сотилган маҳсулот таннархи бош бухгалтер томонидан назорат қилинадими?	Ҳар чоракда назорат қилинади	Н ₂	Арифметик ҳисоб-китобларни танлаб олиб текшириш лозим

¹¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

7.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби бўйича ҳужжатлар айланиши жадвалига риоя қилинадими?	Дастлабки ҳуж-жатлар асосан бир ҳафта кеч топширилади	H ₂	Маълумотлар тақдим этилмаганлиги сабабли даврий ҳисоботда хатоликлар бўлиши мумкин
8.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича инвентаризация ўтказиладими?	Инвентаризация комиссияси томонидан йил охирида ўтказилади	H ₂	Назорат паст. Танлаб олиб инвентаризация ўтказиш лозим
9.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича ягона ҳисоб сиёсати мавжудми?	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича ҳисоб усули белгиланган	H ₂	Солиқлар ҳисоб-китобиини текшириш лозим
10.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича таҳлилий ва синтетик ҳисоб ёзувлари текшириладими?	Фақат йил охирида текширилади	H ₃	Танлаб олиб текширув ўтказиш лозим
11.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича кўрсаткичлар билан омбордан жўнатилган маҳсулот тўғрисидаги ҳисоботлар ўртасидаги фарқлар аниқланадими?	Ҳисобот даврида уч маротаба аниқланган	H ₃	Омбордан ортилган маҳсулотни танлаб олиб инвентаризация лозим
12.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича счет-фактураларга маҳсулот жўнатилган кундаги сана қўйиладими?	Йўқ, сана нотўғри қўйилади	H ₂	Маҳсулот сотиш ҳажмларида хатоликлар бўлиши мумкин.
13.	Харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар бўйича ҳисоб расмлари ишлаб чиқилганми?	Фақат счетларнинг ишчи режаси белгилан, расмлар йўқ	H ₂	Счетлар корреспонденцияла нишида хатоликлар бўлиши мумкин
14.	Харидорлар билан ҳисоб-китоблар бўйича дастлабки, таҳлилий ва синтетик ҳисоб кўрсаткичлари қандай муддатда солиштирилади?	Ҳар чоракда солиштирилади	H ₂	Ойма-ой тайёрланадиган кўрсаткичларда хатоликлар бўлиш эҳтимоли баланд
Изоҳ. H ₁ – паст даражада; H ₂ – ўртачадан паст; H ₃ – ўртача; H ₄ – юқори.				

Ички назорат тизимида нисбатан назорат рискинни дастлабки баҳолаш ва қўшимча назорат тестларини ишлаб чиқиш. Юқоридаги саволномани тўлдиргач аудитор ички назорат тизимида дастлабки баҳони беради.

Асословчи тестларни қўллаш ва дебиторлик, кредиторлик қарзлари ва ҳисоб-китоблар юзасидан ички назорат тизими бўйича ҳисобот тайёрлаш. Бу мақсадда харидорлар билан ҳисоб-китобларнинг аудити жараёнида мол етказиб бериш учун шартномалар тузилганлиги, харидор томонидан қабул

килинган маҳсулотлар учун корхонага тегишли бўлган суммалар (сотиш муддатлари, маҳсулот сифати ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда) тўғри ҳисобланганлиги, 15% миқдорида олдиндан тўлов амалга оширилмасдан туриб маҳсулот берилмаганлиги, 4010, 6230, 6310-сонли счетларда кўрсатилган харидорлар қарзи ҳақиқийлиги аниқланади. Сотилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) бўйича қарзларнинг ҳақиқийлиги, қонунийлиги ва ишончлилиги дастлабки ҳисоб-китоб-тўлов ҳужжатлари, ҳисоб-китобларни инвентаризация далолатномалари ва ҳисоб регистрларидаги кўрсаткичлар асосида текширилади.

4010-сонли “Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счетлар” счет бўйича таҳлилий ҳисоб тўғри олиб борилаётганлиги текширилиши лозим.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг турли шаклларида фойдаланган ҳолда амалга оширилган ҳисоб-китобларни текширишда барча асос бўлган ҳужжатлар мавжудлиги текширилади, агар зарурият бўлса, банкда ёки харидорда муқобил солиштирувлар ўтказилади.

Харидор ва буюртмачилар билан улар қабул қилиб олган маҳсулот учун ҳисоб-китоблар тўғри ва ўз вақтида амалга оширилганлигини текшириш муҳим масала ҳисобланади. Бунинг учун ҳисоб-китобларни инвентаризация амалга оширилади.

Бошқа шаҳарлардаги харидорлар билан инвентаризацияни ўтказиш учун уларга ҳисоб-китобларни таҳлилий ҳисоби варақасининг нусхаси (контокоррект кўчирма) юборилади. Бунда, кредитор-корхоналар мазкур кўчирмаларни дебитор-корхоналарга юборилиши кераклиги тўғрисидаги қоидага амал қилиш лозим. Ушбу кўчирма дебитор-корхона томонидан текширилиши ва керакли бўлган тузатишлар киритилиши, имзоланиши, муҳр билан тасдиқланиши ва олингандан кейин 10 кун муддатда қайтарилиши лозим. Агар харидорлар бир шаҳарда жойлашган бўлса, ҳисоб-китобларни инвентаризацияни ўтказишда ҳисоб-китоблар бўйича ўзаро солиштирма далолатномаси тузилади.

Агар текширув натижасида айрим корхоналар бўйича муҳим қарзлар мавжудлиги аниқланса, унинг асосланганлиги, пайдо бўлишини акс этувчи дастлабки ҳужжатлар (счет-фактуралар, юк хатлари), ҳисоб-китоблар бўйича ўзаро солиштирма далолатномалар кўрсаткичлари ёрдамида аниқланади, харидорни аудит ўтказилаётган корхона билан ўз вақтида ҳисоб-китобни амалга оширишга тўсқинлик қилаётган сабаблар ва бунга айбдор шахслар аниқланади.

Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларни аудит қилишда мунтазам равишда учрайдиган хатоликлар қуйидагилардир:

- маҳсулот етказиб бериш учун шартномалар йўқлиги ёки улар нотўғри расмийлаштирилганлиги;
- дастлабки ҳисоб-китоб-тўлов ҳужжатлар йўқлиги ёки улар тўлиқ расмийлаштирилмаганлиги;
- ҳисобни тегишли равишда олиб борилмаслиги (счетлар нотўғри корреспондентланиши, таҳлилий ҳисобнинг ишончсизлиги ва ҳоказолар);

- ҳисоб-китоблар бўйича инвентаризация расмиятчилик нуқтаи назаридан ўтказилиши;

- шартномалар бўйича даъволар нотўғри расмийлаштирилиши ва тақдим этилиши.

Аудит текширувини юқори сифатли ўтказиш мақсадида аудит таваккалчилигини белгилаш ва мол етказиб берувчи / пудратчилар билан ҳисоб-китоблар аудитининг дастурини тайёрлаш учун аудитор ушбу ҳисоб бўлимига нисбатан ички назорат тизими мавжудлигини текшириши ва ушбу тизимни сифат нуқтаи назаридан баҳолаши лозим. Бунинг учун аудитор томонидан қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

Мол етказиб берувчи / пудратчилар билан ҳисоб-китоб операцияларига нисбатан мавжуд ички назорат тизими билан танишиш. Ҳисоб-китоблар аудитининг умумий режаси ва дастурини тайёрлаш учун, 3-сонли "Аудитни режалаштириш" Аудиторлик фаолияти миллий стандарти (АФМС)нинг 19-бандига мувофиқ, аудиторлик ташкилоти миқдори ички назорат тизими самарадорлигини баҳолайди. Агар ички назорат тизими ишончсиз бўлган маълумотлар вужудга келиши тўғрисида далолат берса ёки ишончсиз маълумот мавжудлигини аниқласа, у самарали деб ҳисобланади.

Ички назорат тизимига нисбатан назорат таваккалчилиги (риски)ни дастлабки баҳолаш ва қўшимча назорат тестларини ишлаб чиқиш. Ички назорат тизими ўрганиб баҳолангандан кейин аудитор 3-сонли "Аудитни режалаштириш" АФМСнинг 17-бандига мувофиқ ҳисобнинг ушбу бўлимини аудитнинг умумий режасига киритиши, мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар аудиторлик текширувининг дастурини тайёрлаши лозим. Мазкур дастурнинг намунаси 3-жадвалда келтирилган

3-жадвал

Мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китоб операциялари бўйича ички назорат тизими ва бухгалтерия ҳисоби ҳолатини текширишга оид тестлар¹²

Т. р.	Савол мазмуни ёки ўрганиладиган объект	Жавоб мазмуни (текширув натижаси)	Белги	Аудиторнинг хулосаси ва қарорлари
1	2	3	4	5
А.Ички назорат				
1.	Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан барча шартномалар мавжудлиги ва тўғри расмийлаштирилганлиги	Барча шартномалар тўғри расмийлаштирилган ва мавжуд, лекин ҳуқуқшунос томонидан имзоланмаган	Нз	Нazorat қоникарли, сабабларини аниқлаш лозим

¹² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2.	Мол етказиб берувчилар билан ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича солиштирма далолатномалари тузилганлиги: а) керак бўлганда; б) ҳар чоракда; б) йил охирида	Керакли бўлганда ва албатта йил охирида	Нз	Назорат қониқарли
3.	Солиштирма далолатномалари тузилган мол етказиб берувчиларнинг нисбати: а) 100% б) 75% в) 50% г) % кўрсатилсин	75%ни ташкил этади	Нз	Назорат қониқарли. Солиштирма далолатномаларини танлаб текшириш лозим
4.	Олинган товар-моддий бойликларнинг амалдаги миқдори мол етказиб берувчилар счет-фактураларида кўрсатилган миқдорлар билан фарқ қилган ҳолда далолатнома тузишда ким иштирок этади?	Далолатнома раҳбар, омборчи, мол етказиб берувчи ёки бетараф ташкилот вакили таркибида ташкил этилган комиссия томонидан тузилади	Нз	Назорат қониқарли
5.	Мол етказиб берувчилардан товар-моддий бойликларни қабул қилишда ким ишончномалар олиш ҳуқуқига эга?	Ишончномалар олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар рўйхатини тасдиқловчи буйруқ қабул қилинмаган	Н ₂	Рўйхатда бўлмаган шахслар томонидан ишончнома олиш эҳтимоли мавжуд
6.	Ишончнома бўйича материаллар омборга кирим қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар белгиланган муддатдан кейин топшириш ҳолатлари бўлганми?	Танлаб олиб назорат олиб борилади	Н ₂	Хатолар содир этилиши эҳтимоли мавжуд
7.	Мол етказиб берувчиларнинг счет-фактуралари алоҳида дафтарга қайд этиладими?	Йўқ, қайд этилмайди	Н ₂	Счет-фактуралар расмийлаштирилиши ва ҚҚС ҳисобланиши танлаб олиб текширилиши лозим
8.	Мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш бўйича ягона ҳисоб сиёсати мавжудми?	Мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш усули белгиланган	Нз	Солиқлар ҳисобланишини текшириш лозим
9.	Мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китобларни таҳлилий ва синтетик ҳисоби мувофиқлиги текшириладими?	Ҳар ойда текширилади	Нз	Танлаб олиб текширув ўтказиш лозим

10.	Хўжалик операцияларини акс этиш учун счетларни (6010, 4010 - счетларни дебети ва кредити бўйича) намунавий корреспондентланиш расмси	Йўқ, ишлаб чиқилмаган	Н ₂	Бухгалтерия ҳисобида хатоликларга йўл қўйиш эҳтимоли бор
11.	Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар ҳисобининг расмси ишлаб чиқилганми?	Фақат счетларнинг ишчи режаси белгиланган, расмлар йўқ	Н ₂	Счетлар корреспонденциялан ишида хатоликлар бўлиши мумкин
12.	Мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китобларнинг дастлабки, таҳлилий ва синтетик ҳисоби кўрсаткичлари қайси муддатларда солиштирилади?	Ҳар чоракда солиштирилади	Н ₂	Ҳар ойлик маълумотларда хатоликларга йўл қўйиш мумкин
13.	Бухгалтер томонидан счетларда қайд этилган нархлар шартномавий нархлар билан мувофиқлиги текшириладими?	Мунтазам равишда текшириб борилади	Н ₃	Назорат қониқарли
Изоҳ: Н ₁ -паст даражада; Н ₂ -ўртачадан паст; Н ₃ -ўртача; Н ₄ -юқори.				

Қўшимча назорат тестларини қўллаш. Бу вазифани амалга ошириш орқали аудитор мижоз корхона ички назорат тизими амалда талаб даражасида ишлаётганига ишонч ҳосил қилишдан иборат. Бу мақсадда мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан амалга оширилган бир неча операциялар танлаб олинади ва таҳлил қилинади.

Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китобларни текширишда аудитор, авваламбор, товар-моддий бойликлар (ТМБ) сотиб олиниши учун асос бўлган дастлабки ҳужжатлар мавжудлиги ва тўғри расмийлаштирилганлигини аниқлайди. Масалан, мол етказиб бериш, ишларни бажариш, хизматларни амалга ошириш бўйича тузилган шартномалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси талабларига мувофиқ амалга оширилганлиги текширилади. Сўнгра мол етказиб берувчилар ўз мажбуриятларини тўлиқ ва ўз вақтида бажарганликлари, мол етказиб берувчиларга ёки улар корхона олдида қарзи вужудга келган санаси текширилади. Субъектлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси талабларига тўлиқ ҳажмда ва белгиланган муддатларига атайин риоя этмаган ҳолда амалга оширган келишувлари ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

Бундан кейин аудитор ва унинг ёрдамчилари 6-сонли журнал-ордер, 6010-сонли “Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счетлар” счет машинограммалари ва ҳисоб ҳужжатлари кўрсаткичлари бўйича бевосита ҳар бир мол етказиб берувчи билан (ёки танлаб олиб) амалга оширилган ҳисоб-китоб операцияларини текширадилар. Амалга оширилган операция санаси ва тавсифи, олинган ТМБ бўйича нарх-наволар тўғри қўлланилганлиги ва улар тўлиқ кирим қилинганлиги, мол етказиб

берувчиларнинг счет-фактураларида ҚҚС асосли равишда кўрсатилганлиги аниқланади.

Агар ТМБ қабул қилинган бўлиб, лекин уларга тегишли ҳужжатлар бўлмаса (счет-фактурасиз мол етказиб бериш), мол етказиб берувчилардан счет-фактуралар талаб қилинганлиги аниқланади. Аудитор мавжуд бўлган талаб хатларини ўрганиб чиқиши лозим. Шунингдек, 19-сонли БҲМС талабларига мувофиқ мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар инвентарланганлиги, шартномалар бўйича мажбуриятлар бажарилмаганлиги учун мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга жарима даъволари йўлланилганлиги, ҳисобланган ва олинган жарима суммалари асосланганлиги, мол етказиб берувчиларнинг дебиторлик қарзлари даргумон қарзлар заҳираси ҳисобига тўғри ўтказилганлиги аниқланади. Лозим бўлса, ТМБ ва ҳисоб-китобларнинг назоратли инвентаризацияни, текширилаётган корхона ва мол етказиб берувчининг ҳужжатлари ва регистрларини муқобил солиштиришни амалга ошириш керак.

Ҳисоб регистрларида счетлар тўғри корреспонденцияланганлигини назоратдан ўтказиш керак. “Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счетлар” счетнинг кредити бўйича ёзувлар 0800, 1000, 1500, 1600, 4300-сонли ва бошқа счетлар гуруҳининг дебети бўйича ёзувлар билан солиштирилади. “Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счетлар” счетнинг дебети бўйича ёзувлар “Миллий валютадаги пул маблағлари”, “Ҳисоб-китоб счет”, “Касса”, “Мамлакат ичидаги валюта счетлари”, “Аккредитивлар” ва бошқа счетлар бўйича кредит суммалари билан солиштирилиши лозим. Синтетик ҳисоб кўрсаткичлари таҳлилий ҳисоб кўрсаткичлари билан, оборотлар бўйича якуний кўрсаткичлар ҳамда “Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счетлар” счетнинг қолдиғи Бош китоб ва баланс кўрсаткичлари билан солиштирилади.

Солиқлар ва йиғимларнинг барча турлари бўйича қуйидагилар амалга оширилади:

ушбу ҳисоблар бўйича ички назорат тизими ҳолатини (тест ўтказиш йўли билан) баҳолаш;

кузатиб бориш, нусха кчиқариш, ҳужжатлар ва ҳисоб регистрларини солиштириш йўли билан солиққа тортиш базаси тўғри белгиланганлигини аниқлаш;

кузатиб бориш ва нусха кчиқариш йўли билан солиқ ва йиғимлар ставкаси тўғри қўлланилганлиги текшириш;

кузатиб бориш, меъёрий ҳужжатлар билан солиштириш, текширилаётган субъект хусусиятларини ўрганиш йўли билан солиқ имтиёзлари тўғри қўлланилганлигини аниқлаш;

кузатиб бориш, дастлабки ҳужжатларни ўрганиш, арифметик ҳисоблаб чиқиш йўли билан сотиб олинган заҳиралар бўйича ҚҚС тўғри қопланганлигини текшириш;

тўлов ҳужжатлари, солиқ бўйича ҳисобларни ўрганиш йўли билан солиқ ва йиғимлар бўйича тўловлар тўлиқ ва ўз вақтида

ўтказилганлиги, солиқларни ҳисоблаш бўйича маълумотномалар тўғри тузилганлигини аниқлаш;

солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаш ва тўлаш бўйича операциялар бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттирилганлигини текшириш.

Корхона қайси солиқлар ва йиғимлар бўйича бюджет билан ҳисоб-китоб қилаётганлигини аниқлаш керак. Солиқ идоралари ва бошқа назорат олиб боровчи идоралар томонидан ўтказилган текширув ҳужжатлари ва якунлари билан танишиб чиқиш лозим, зеро бу олдинги даврда йўл қўйилган хатоликлар тавсифини аниқлаш ва чуқур текширув учун объектларни белгилаш имкониятини яратади.

Фойдадан (даромад) солиғи, ҚҚС, мулк солиғи, ер солиғи бўйича бюджет билан ҳисоб-китоблар ва давлатнинг мақсадли жамғармаларига ажратмалар синчковлик билан текширилади, чунки ушбу тўловларнинг бюджетга тўланадиган барча тўловлар ва йиғимлар таркибидаги нисбати каттадир, шунингдек, солиқ қонунчилигига риоя қилмаслик ва бунинг оқибатида келиб чиқадиган молиявий жазолар (жарима, боқимандалар) ўрганиб чиқилади. Агар корхона ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланса, экспорт-импорт операциялари тўғри солиққа тортилганлиги ҳам текширилади.

Аудитор солиқларни уларнинг манбаларига, яъни фойдага, давр харажатларига, сотувни камайтиришга тўғри ўтказилганлигини текшириши лозим.

Текширув жараёнида солиқлар ва йиғимларнинг барча турлари бўйича ҳисобот даврининг охирига айланмалар ва қолдиқ тўғри чиқарилганлиги аниқланади. Бунинг учун тўловларнинг ҳар бир тури бўйича таҳлилий ҳисоб кўрсаткичлари журнал-ордерлар ва ҳисобнинг бошқа регистрлари, Бош китоб ва баланснинг 6400, 6500-сонли счетлари гуруҳи маълумотлари билан солиштирилади.

Текширув вақтида аниқланган камчилик ва хатоликлар аудиторнинг ишчи ҳужжатларида ва аудиторлик ҳисоботида қайд этилади.

Одатдаги хатоликлар:

- солиқлар ва йиғимлар бўйича солиққа тортиладиган база нотўғри ҳисобланиши;

- солиқлар ва йиғимлар бўйича қўлланиладиган имтиёзлар нотўғри белгиланиши;

- мол етказиб берувчиларнинг ҳисоб-китоб-тўлов ҳужжатларида ҚҚС кўрсатилмаган ҳолда ҳам уни солиққа тортиш базасидан камайтириш;

- бухгалтерия ҳисобини тегишли равишда юритмаслик (сотувдан тушумларни, харажатларни нотўғри акс эттириш, айрим солиқлар, жарима ва боқимандаларни харажатлар ҳисоби счетларига, фойдага ва бошқаларга нотўғри ўтказиш);

- тўлов ва йиғимларни бюджетга ўтказишда белгиланган тўлов муддатларига риоя қилмаслик.

Ижтимоий суғурта ва таъминот фондларига тўловлар ҳисобланиши ҳамда тўланишини аудиторлик текширувидан ўтказишда қуйидагилар бажарилади:

- ҳар бир фонд тури бўйича ва суғурта тури бўйича тўлов (бадал) ҳисоблаш учун қабул қилинган базанинг ишончлигини аниқлаш;
- тегишли фондлар бўйича суғурта бадаллари ставкаларини қўллашнинг тўғрилигини текшириш;
- ҳисоб-китобларни текшириш;
- суғурта бадалларини ҳисоблаш манбаларини текшириш.

Молиялаштириш манбаидан қатъий назар барча асослар бўйича ходимлар фойдасига ҳисобланган, пул ва (ёки) натура шаклдаги тўловларнинг барча турлари ушбу фондларга суғурта бадалларини ҳисоблаш учун объект бўлиб ҳисобланади.

Суғурта бадалларини ҳисоблаш учун қўлланиладиган базанинг ишончилигини текширишда қуйидагиларни бажариш зарур:

ҳисобот даврида ҳисобланган ва тўланган меҳнат ҳақи ҳамда бошқа тўловлар турларини аниқлаш;

ҳақиқатда суғурта бадаллари ҳисобланган тўловлар турларини, тегишли ижтимоий суғурта фондига суғурта бадаллари ҳисобланмайдиган тўловлар рўйхатига мувофиқ улар ҳисобланиши ёки ҳисобланмаслиги лозим бўлган тўлов турлари билан таққослаш;

тегишли фондлар бўйича суғурта бадалларининг тўлиқ тўланмаган (ёки ошиқча тўланган) миқдорини аниқлаш.

Олдин ҳисобланмасдан, корхона кассасидан берилган ҳар хил тўловларни (моддий ёрдам, мукофот) махсус эътибор билан текшириш керак.

Сўнгра ҳисобланган ва тўланган суғурта бадалларининг ҳисобда тўғри акс эттирилишини аниқлаш зарур. Бунда ходимларга тўланган тўловларнинг суғурта бадалларини ҳисоблаш молиялаштириш манбаси ҳисобидан акс эттириладиганлигига эътибор қаратилади. Текширув натижалари ишчи ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

Текширув якунида аудитор аниқланган тафовутларнинг ҳисобот кўрсаткичларига (таннарх ва молиявий натижага, ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарзлар миқдорига), жиддийлик даражасини ҳисобга олган ҳолда, қандай таъсир кўрсатишини аниқлайди.

Аудитор корхона мулки ва ходимларини суғурта қилиш, давлат ижтимоий суғуртаси, корхона ходимларининг нафақа таъминоти ва тиббий суғуртаси, мақсадли давлат жамғармаларига ажратмалар, шунингдек, учинчи шахслар мулкӣ манфаатларига келтирилган зарарлар учун фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш бўйича қарзлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштиришга мўлжалланган қуйидаги счётларни текшириб чиқади:

6510 “Суғурта бўйича тўловлар”;

6520 “Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар”.

6510 “Суғурта бўйича тўловлар” счёти корхонанинг мулки ва ходимини суғурталаш бўйича қарзлари тўғрисидаги маълумотларни умумлаштириш учун мўлжалланган.

6520 “Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар” счёти мақсадли давлат жамғармалари олдидаги ажратмалар бўйича қарзлар тўғрисидаги маълумотларни умумлаштириш учун мўлжалланган.

Суғурта тўловлари ва давлатнинг мақсадли жамғармаларига ажратмалар бўйича қарз суммалари суғурта ва давлатнинг мақсадли жамғармалари бўйича қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (6500)нинг кредит томонида харажатларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади. Суғурта тўловлари ва давлатнинг мақсадли жамғармаларига ажратмалар бўйича қарз суммаларининг тўланиши суғурта ва давлатнинг мақсадли жамғармалари бўйича қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (6500)нинг дебет томонида пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Суғурта ва давлатнинг мақсадли жамғармалари бўйича қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (6500) бўйича аналитик ҳисоб суғуртачилар ва алоҳида суғурта шартномалари, шунингдек корхона тўловчи деб ҳисобланган ҳар бир давлатнинг мақсадли жамғармалари бўйича алоҳида юритилади.

Аудитор давлатнинг мақсадли жамғармалари ва суғурта ва таъминотга доир ҳисоб-китобларни текшириш жараёнида меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар, уларга хўжалик юритувчи субъект бухгалтериясида қандай амал қилинаётганлигини текшириб чиқади, хусусан ягона ижтимоий тўловни ҳамда давлат ижтимоий суғуртасига мажбурий бадаллар ва ажратмаларни ҳисоблаш, тўлаш ва тақсимлаш тўғрисида низом бўйича ҳисоб-китоблар амалга оширилаётганлигига алоҳида эътибор беради.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ягона ижтимоий тўлов тўловчилари бўлиб юридик шахслар ҳисобланади. Юридик шахслар деганда мулкда, хўжалик юритишида ёки тезкор бошқарувида алоҳида мол-мулки бўлган ва ўз мажбуриятлари бўйича ушбу мол-мулк билан жавоб берувчи, шунингдек, ўз мустақил баланси ва ҳисоб-китоб рақамига эга бўлган барча турдаги корхоналар, ташкилотлар, муассасалар тушунилади.

Корхоналар томонидан тўланадиган ягона ижтимоий тўлов ва фуқаролар мажбурий суғурта бадалларининг ҳисоблаб ёзилиши ижтимоий суғурталаш татбиқ этиладиган барча тоифадаги ходимларга ҳақиқатда ҳисоблаб ёзилган меҳнатга ҳақ тўлаш фонди (даромад) ва иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан давлатнинг мақсадли жамғармалари ва суғурта ва таъминотга доир ҳисоб-китобларни юритишни текширишда аудитор томонидан қуйидагиларга эътибор қаратилиши керак:

а) меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ҳисоблаб ёзилган ягона ижтимоий тўлов суммалари харажатларни ҳисобга олиш счётлари (2000, 2300, 2500, 2600, 2700, 9400) билан корреспонденцияда 6520 "Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар" счёти кредити бўйича акс эттирилади;

б) фуқароларнинг иш ҳақидан ушланган суғурта бадаллари суммалари бухгалтерия ҳисобида 6710-“Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар” счёти билан корреспонденцияда 6520-“Давлатнинг

мақсадли жамғармаларига тўловлар” счетининг кредити бўйича акс эттирилади;

в) тегишли пенсиялар ва нафақаларнинг эълон қилинган суммалари бухгалтерия ҳисобида 6710-“Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар” счет билан корреспонденцияда 4890-“Бошқа дебиторларнинг қарзлари” счет дебети бўйича акс эттирилади;

г) ходимларга тегишли пенсиялар ва нафақалар бўйича маблағлар суммаси тўлови пул маблағларини ҳисобга олиш счетлари билан корреспонденцияда 6710-“Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар” счетнинг дебети бўйича акс эттирилади.

Турли дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китобларни текширишда қуйидагиларни аниқлаш лозим:

кредитга сотилган товарлар бўйича ҳисоб-китоблар тўғрилиги, шартномалар мавжудлиги, харидорлар топшириқнома-мажбуриятларининг тақдим этиш муддатлари, кредитни қоплаш тартиби ва бошқалар. Кредитга сотилган товарлар бўйича ҳисоб-китоблар ҳолати 4700-сонли “Ходимнинг бошқа операциялар бўйича қарзи ҳисоби счет” счетлар гуруҳи бўйича, шунингдек, 4710-сонли “Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимнинг қарзи” счет кўрсаткичлари асосида ўрганилади. Энг муҳими, харидорларнинг муддати ўтган қарзлари бўйича ҳисоб-китоблар ўрганиб чиқилади ва муддати ўтган қарзлар пайдо бўлиши сабаблари аниқланади. Уларнинг асосийларидан бири – кредит бериш қоидаларига риоя қилмаслик ҳисобланади;

ижро варақалари бўйича бошқа корхоналар ёки жисмоний шахслар фойдасига суммалар тўғри ва асосли ушлаб қолинганлиги, шунингдек, ушлаб қолинган суммалар олувчиларга ўз вақтида ўтказилганлиги;

корхона ихтиёридаги хонадонларда истиқомат қилувчилар ва ётоқхоналарда, меҳмонхоналарда яшовчи шахслар билан корхона ҳисобидаги хонадонлардан фойдаланганлиги ва маиший хизмат кўрсатилганлиги учун ҳисоб-китоблар тўғри ҳисобланганлиги.

Аудиторлик текшируви вақтида хонадонларда ва ётоқхоналарда истиқомат қилувчилар билан ҳисоб-китоблар кўрсаткичларини касса ҳисоботлари ва банк ҳужжатлари кўрсаткичлари билан муқобил текширувини ўтказиш қўлланилади. Маиший хизматлар бўйича тўловлар тўғри ва тўлиқ ҳисобланганлиги ва ушбу суммалар касса ёки ҳисоб-китоб счетга кирим қилинганлигига алоҳида эътиборни қаратиш лозим, чунки, амалиётда амалдаги қонунчиликка мувофиқ ҳуқуқи бўлмаса ҳам, ходимларга бепул хонадонлардан фойдаланиш ва маиший хизматлар кўрсатиш, шунингдек, хонадонларда ва ётоқхоналарда яшовчи шахслардан келиб тушган тўловлар тўлиқ ҳолда кирим қилинмаслик ҳоллари учрайди;

меҳнат жамоасига берилган фоизсиз ссудалар тўлиқ ва тўғри ҳисобланганлиги. Ссудалар асосли равишда берилганлиги, ссудалар бериш учун ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилганлигини текшириш керак (суммадан ташқари, ссудани тўлов муддати ва қоплаш тартиби белгиланган бўлиши лозим). Ссудалар тўлиқ ва ўз вақтида қопланаётганига алоҳида

этиборни қаратиш зарур. Амалиётда ссудалар атайлаб ўз вақтида қопланмаслиги ва даъво муддати тугаши билан корхона харажатларига ҳисобдан чиқариш ҳолатлари учрайди;

хусусий уй-жой қурилиши учун берилган ссудалар тўлиқ ва тўғри ҳисобланганлиги. Аудит вақтида улар асосли равишда берилгани, миқдори, қоплаш муддатлари ва олинган суммалар амалда қопланаётганлиги аниқланади;

болаларни мактабгача муассасаларда бўлганликлари учун ота-оналардан олинадиган тўловлар ўз вақтида ва тўлиқ ҳисобланганлиги ва олинishi. Аудит қилинаётган вақтнинг маълум бир саналарида ушбу муассасаларда болалар мавжудлиги тўғрисидаги ёзувларни (болалар мактабгача муассасаларида бўлишлари тўғрисида табел) улар учун тўловлар ҳисоби (болаларни болалар мактабдан олдинги муассасаларда бўлганликлари учун ота-оналар билан ҳисоб-китоб бўйича қайдномалар) ва улар корхона кассасига тушганлиги (касса дафтари) солиштириб чиқилиши лозим;

дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар бўйича бухгалтерия ўтказмалари тўғри тузилганлиги;

- 4700, 4800, 6900-сонли счетлар гуруҳи бўйича таҳлилий ҳисоб тўғри юритилаётганлиги;

ушбу счетлар бўйича таҳлилий ҳисоб ёзувлари 8-сонли журнал-ордер, Бош китоб ва Балансдаги ёзувларга мувофиқлиги (ҳисоб журнал-ордер шаклида олиб борилганда).

Аниқланган хатоликлар ва четга чиқишлар ишчи ҳужжатларда қайд этилади.

Одатда содир этиладиган хатоликлар:

маҳсулот етказиб бериш учун шартномалар, дастлабки ҳисоб-китоб-тўлов ҳужжатларининг йўқлиги;

ҳисоб тегишли равишда олиб борилмаслиги (счетларнинг нотўғри корреспонденцияланиши, таҳлилий ҳисоб ишончсизлиги, ҳисоб-китоблар бўйича инвентаризация расмийлаштирилганлиги билан ўтказилганлиги ва бошқалар);

шартномалар бўйича даъволар нотўғри расмийлаштирилганлиги ва тақдим этилганлиги.

Мажбурий тарзда ҳисоб-китобларнинг ҳар бир тури бўйича счетлар тўғри корреспонденцияланиши, улар бўйича таҳлилий ҳисоб ташкил қилинганлиги, ушбу операциялар бўйича ҚҚС асосли равишда ҳисобланганлиги (ёки қопланганлиги) текширилиши лозим. Зарур бўлган ҳолда аудитор фикри бўйича шубҳали бўлган дебитор - корхоналар билан алоҳида ҳисоб-китоб операциялари бўйича солиштирув ўтказилади. Шунингдек, балансда кредиторлик ва дебиторлик қарзлар тўғри акс этилганлиги текширилади.

4. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитида аудиторлик далил тўплаш амалларини қўллашни такомиллаштириш

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитида аудиторлик

далилларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларига, шунингдек уларни олиш мақсадида бажариладиган амалларга нисбатан қўйиладиган талаблар № 50 – «Аудиторлик далиллари» номли АФМСда белгиланган. Ушбу стандарт талабларини барча аудиторлик ташкилотлари аудиторлик текширувларини ўтказиш чоғида қўллаши мажбурийдир.

Ушбу жараёни такомиллаштириб бориш мақсадга мувофиқ деб ўйлайман, ва ҳоланки аудит текширувининг самарали кечиши далилларга боғлиқ бўлади. Шунингдек қарз муносабатлари аудитининг аҳамияти жуда ошиб бормоқда, мамлакатни модернизация қилиш жараёнида янги техника, технологияларни ҳамда куплаб дастурларни қўлланилиши замирида янгича фикирлаш ва янгича ёндошиш асносида ишлашни тақазо қилади. Бунда асосан аудитни халқаро стандартларидан фойдаланиш энг самарали йўللardan бири ҳисобланади. Шу мақсадда АХСнинг 500-станданти “Аудиторлик далил”га қисқача тўхталиб ўтсак.

Ушбу Аудит халқаро стандартининг мақсади молиявий ҳисоботни аудит қилиш пайтида олинadиган аудиторлик далилларнинг миқдори ва сифати ҳамда аудиторлик далилларни олиш мақсадида бажарилган муолажалар юзасидан стандартларни белгилаш ва қўлланма тақдим этишдан иборат.

Аудиторлик далиллар назорат тестлари ва моҳияти бўйича муолажаларнинг тегишли мажмуининг ўтказилиши натижасида олинади. Айрим вазифаларда далиллар моҳияти бўйича муолажалар асосида тўлиқ олиниши мумкин.

“Аудиторлик далиллар” - бу аудиторлик хулосаси асосланган ва аудитор томонидан хулосани шакллантириш жараёнида олинadиган маълумот. Аудиторлик далиллар молиявий ҳисобот асосида ётадган дастлабки ҳужжатлар ва ҳисоб ёзувлари ҳамда бошқа манбалардан олинadиган тасдиқловчи маълумотларда иборат бўлади.

“Назорат тестлари”- бу бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимлари томонидан бажарилаётган вазифалар яроқли эканлигига аудиторлик далилларини олиш мақсадида бажариладиган тест синовлари.

АХС 500-стандартини етарли бўлган тегишли аудиторлик далиллар бандида айтилишича Етарлилик ва мувофиқлик тушунчалари ўзаро боғлиқ ва назорат тестлари билан бир қаторда, моҳияти бўйича муолажалар натижасида олинган аудиторлик далиллар юзасидан қўлланилади. Етарлилик аудиторлик далилларнинг миқдорий ўлчамини ифодалайди; тегишлилик аудиторлик далилларнинг сифат ўлчами, аниқ белгиланган тасдиқ юзасидан релевантлиги ва улар ишончлиги ҳисобланади. Одатда, аудитор якуний эмас, кўпроқ ишонтирувчан бўлган аудиторлик далилларга таяниш лозим деб ҳисоблайди ва бир хил фикирни тасдиқлаш учун турли тавсифга эга бўлган ёки турли манбалардан аудиторлик далилларни тўплайди.

Аудитор хулосасини шакллантиришда аудитор, одатда, мавжуд бўлган барча маълумотни текширмайди, чунки ҳисобварақлар қолдиғи, операциялар туркуми ёки назорат юзасидан хулосалар касбий мулоҳаза ёки статистик танлаб олиш асосида шакллантириш мумкин.

Аудиторлик далилларни ишончлиги уларнинг манбаи ҳамда уларнинг тавсифига боғлиқ. Агар аудиторлик далилларнинг ишончлиги алоҳида вазиятлардан келиб чиқса, қуйдаги умумий қоидалар аудиторлик далилларнинг ишончлигига баҳо беришга ёрдам беради:

- ташқи манбалардан олинган аудиторлик далиллар (масалан, учинчи томондан олинган тасдиқ) ички манбалардан олинган аудиторлик далиллар ишончлироқ ҳисобланади;
- амалдаги бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимининг самарадорлигида ички манбалардан олинган аудиторлик далиллар ишончлироқ ҳисобланади;
- бевосита аудитор томонидан олинган аудиторлик далиллар субъектдан олинган далилларга қараганда ишончлироқ ҳисобланади;
- ҳужжат шаклида ва ёзма тақдимотлар кўринишида олинган аудиторлик далиллар оғзаки далилларга қараганда ишончлироқ.

Агар далиллар алоҳида элементларлари турли манбалардан олинса ёки турли тавсифга эга бўлиб изчил бўлса, аудиторлик далиллар ишончлироқ ҳисобланади.

Аудиторлик далилларни олиш мақсадида қуйдаги муолажалар бажарилади:

Текшириш, кузатиш, сўровнома ўтказиш ва тасдиқлаш, ҳисоб-китоб ва таҳлилий муолажалар. Ушбу муолажаларни бажариш муддати қисман олиниши лозим бўлган аудиторлик далилларнинг олиш учун вақт муддати қулайлигига боғлиқ.¹³

Биз юқорида АХСларини бирқанча бандларини кўриб чиқдик шу ўринда ўзимизнинг миллий стандартга бир назар солиб ўтсак.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитида далилларини тўплашда ҳар хил усуллардан фойдаланади. №50-«Аудиторлик далиллар» номли АФМСда келтирилган асосий усулларнинг қуйдагилар: мижоз-корхонанинг арифметик ҳисоб-китобларини текшириш (қайта ҳисоблаш); инвентаризация; айрим хўжалик муомалаларини ҳисобга олиш қоидаларига риоя қилинишини текшириш; тасдиқлаш; хўжалик юритувчи субъект ва мустақил (учинчи) томонлар ходимларини оғзаки сўровдан ўтказиш; ҳужжатларни текшириш; кўриб чиқиш; таҳлилий амаллар; муқобил баланс тузиш каби усуллардир.

Кўриниб турибдики ҳозирда амал қилиб турган миллий стандартимиз негизида халқаро стандарлар қоидалари ётибди, бундан кўринадики иқтисодиётимиздаги жадал ривожланиш жараёнида, жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувни яққол кўришимиз мумкин.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитида далилларини тўплашни такомиллаштириб боришни зарурлиги шундаки мамлакатни модернизация қилиш жараёнида янги техника, технологияларни шунингдек компьютер дастурларини янгиланиб бораётганлиги электрон имзо каби прогрессив

¹³ Аудитнинг халқаро стандарти 500-стандарт “ Аудиторлик далил-аниқ белгиланган моддаларга тегишли қўшимча масалалар.”

Ўзгаришларни амалга оширилаётганлиги аудит жараёнини ҳам шунга мослаб олиб боришни талаб қилади.

Хулоса

Магистрлик диссертация ишида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитининг юритилиш тартибини чуқур ёритиб ўтдик. Олиб борилган изланишларимиз натижасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитини такомиллаштириш бўйича қуйидагиларни тавсия этамиз:

1. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини бошқаришни тўғри йўлга қўйиш орқали улар ҳажминиинг ортиб боришининг олдини олиш борасида қуйидаги амалий чора-тадбирлардан фойдаланиш мумкин:

- харидор ва буюртмачилар билан муддати узайтирилган ҳамда муддати ўтган ҳисоб-китоблар устидан назоратни изчил тарзда олиб бориш;

- бир ёки бир нечта йирик харидорлар томонидан маҳсулот ва хизматлар ҳақининг тўланмай қолиши рискинни пасайтириш мақсадида кўп сонли харидорлар билан ишлашга интилиш;

- пул маблағлари ҳаракати (пул маблағларининг кими ва чиқи-ми)ни синхронлаштириш, яъни дебиторлик қарзларининг тўланиши ва кредиторлик қарзининг сўндирилиши даврини максимал даражада бир-бирига яқинлаштириш. Бу ҳисоб-китоб счётидаги маблағлар қолдиғини камайтириш ва банк кредитларини қискар-тиришга олиб келади;

- замонавий ҳисоб-китоб усуллари қўллаш орқали йўлдаги пул маблағлари ҳажмини қискартириш;

- дебиторлик қарзларини ихтисослашган факторинг компанияларига ёки корхона харидорларидан қарзларни қайтариб олиш билан шуғулланувчи банкларга сотиш;

- селективлик — яъни маълум товарлар гуруҳи ва турлари кредитга сотилмай балки фақатгина ўз вақтида пул ўтказиш йўли билан сотиладиган оралиқларни аниқлаш. Бундай вазият маълум товарларга бўлган талабнинг жуда ҳам ортиб кетадиган даврларда вужудга келади.

2. Дебиторлик қарзларини камайтириш юзасидан чора-тадбирларни белгилаш чоғида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида белгиланган мажбуриятларни бекор қилишнинг турли йўллари билан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайман. Улар қуйидагилардир:

- воз кечиш ҳақи — трафларнинг келишувига мувофиқ мажбурият уни бажариш ўрнига воз кечиш ҳақини бериш (пул тўлаш, мол —мулк бериш ва шу кабилар) билан бекор қилиниши мумкин;

- ҳисобга ўтказилиши билан мажбуриятларнинг бекор бўлиши — муддати тўлган ёки муддати кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган муқобил ўхшаш талаб ҳисобга ўтказилиши билан мажбурият тўлиқ ёки қисман бекор бўлади;

- талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечилган тақдирда қарздор ўзининг дастлабки кредиторга муқобил талабини янги кредиторнинг талабига қарши ҳисобга ўтказишга ҳақли;

- қарздор билан кредитор бир шахс бўлиб қолганида мажбуриятнинг бекор бўлиши;

3. Дебиторлик қарзлари бу корхона фаолияти учун зарур бўлган воқелик ҳисобланади. Дебиторлик қарзларисиз корхона фаолиятини тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо, бошқа томондан мана шу дебиторлик қарзлари суммасининг меъёридан ошиб кетиши корхона фаолияти учун катта хавф туғдиради. Айниқса, муддати ўтган қарзлар ҳажмининг ортиб кетиши мамлакат иқтисодий барқарорлигига путур етказувчи омил эканлиги янада хавфлидир. Шу сабабли ҳам бугунги кунда дебиторлик қарзлари суммасини камайтириш борасида кўплаб амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Фикримизча, бугунги кунда дебиторлик қарзларини бошқаришнинг энг оптимал йўли бу уларнинг ўз вақтида қайтарилишига эришишдир.

4. Диссертацияда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитининг намунавий дастури ишлаб чиқилди. Ушбу дастур асосида текширувни ташкил қилиш ва ўтказиш дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аудитининг сифатини оширишга хизмат қилади.